

НАВКОЛО ЛІТЕР ТА ЇХНЬОЇ СИМВОЛІКИ: АБЕТКОВИЙ ВІРШ У СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ПОЕЗІЇ

Усі культури світу спираються на використання символічного змісту письмен – ідеографічного, складового та буквеного письма – як у графічному, так і в фонетичному значеннях. Буквений символізм будується на подібності тієї чи іншої літери до предмета, який вона первісно позначала [12; 7]. Перекази багатьох народів свідчать про те, що письмо – “безмовна мова” – було даром Богів [14; 327-338].

Без перебільшення, літера – витвір культури, який відзначається особливою синтетичністю. Крім поєднання зовнішньої візуальної форми зі звуковим вираженням, вона включає ще й числові та кольорові елементи. Тому однією з перших метафор світобудови у світовій культурі став буквар.

В українській мові (зокрема науковій) наявні чимало тому підтверджень: “альфа і омега”, “від А до Я” – початок і кінець, “йота” – невелика частина чогось, “ази” – початки тієї чи іншої справи або науки; “абеткою життя” біологи називають вітаміни. У навчальній практиці вищих навчальних закладів застосовується психолінгвістичний експеримент: дається завдання, наприклад, створити семантичні пари “голосний – колір”. Ця робота активізує асоціативне мислення слухача, визначає індивідуальність його наукового стилю.

Найчастіше голосним української мови приписують такі кольорові значення: *а* – червоне, *я* – яскраво-червоне, *о* – біле, *е* – зелене, *є* – салатове, *у* – кольору морської хвилі, *ю* – вишневе, *і* – синє, *ї* – бузкове, *и* – коричневе. Ці асоціації (як бачимо, в основному яскраві) можуть варіюватися залежно від психіки студента, його світогляду.

Неможливо оминати увагою такий значущий феномен українського красного письменства, як абеткова, або алфавітна поезія (“абецедарій” – від латинського “буквар”). Починаючи з IX століття, цей різновид віршування розвивається, постійно видозмінюючись. Так, Б.Степанишин, Л.Ушкалов, Д.Чижевський та ряд інших дослідників твердять, що від самого початку алфавітна поезія мала виразно духовний зміст, реалізуючись у жанрах молитви й так званого “маріологічного” вірша.

А.Макаров з цього приводу зауважує: “Якщо в природі ми скрізь знаходимо виразні знаки присутності живої думки творця світу, то цілком логічно припустити, що й зовнішня форма творів, які несуть у собі часточку Божої мудрості, мусить мати якісь особливі зовнішні прикмети” [5; 247].

Тому метою нашого дослідження є ствердити український алфавітний вірш як різновид поетичного осягнення довкілля в його мовному вимірі, намагання поета проникнути в сутність світу, виражену метафорою абетки.

З-поміж засновників алфавітного віршування насамперед вирізняють Костянтина Преславського та Івана Величковського. Зіставмо найвідоміші поезії цих авторів:

1. “Абеткова молитва” (Костянтин)

Аз молюся словом сим до Тебе,

Боже мій, що сотворив на світі

Видимі й невидимі істоти.

Господи, пошли свого на мене

Духа, що зродив у серці Слово... [цит. за 13; 392].

2. “Алфавітний вірш” (Величковський)

Аз благ всіх глибина,

Діва єдина.

Живот сачах званим

Ісуса избранним,

Котрий люде мною

На обід покою

*Райська собираєт,
Туне Учреждаєт... [2; 59].*

У творах подібного гатунку літера, з якої починається слово або рядок, виконує функцію “знамення” (за висловом М.Ігнатенка), як і рима. Беручи кожен окрему літеру в контексті вірша, можемо припустити, що вона означатиме цілком конкретне поняття, передусім – із духовної сфери. Наприклад, Б – “Бог”, “благо”, “благодать”; Д – “Дух”, “душа”, “Діва”; М – “милість”, “милосердя” тощо.

Згодом це виявилось й у творчості Митрофана Довгалевського. Так, наприклад, літера А для нього –

*Альфа, Алфей величезний, і буква, і то початкова,
І голосний також перший, стоїть на початку будівлі,
В Азії є на чолі, перший голос малої дитини [цит. за 5; 256]*

Зважаючи на те, що кожна літера кириличної абетки мала словесне позначення, автори доволі часто застосовували його у віршованих загадках, тим самим активізуючи уявлення тогочасного читача: “*дежл*” – “*добро есть живете, люди*”; “*ноп*” – “*наш он покой*”; “*рст*” – “*рцы (говори) слово твердо*». У такий спосіб барокові митці показували читачеві, як близько від нашого щоденного життя знаходяться кордони незвичайного.

Отож іще на початкових стадіях розвитку алфавітної поезії в Україні творці її намагалися проникнути в таємну суть літери, розглядаючи її не лише як писемний знак, а й як модель мікросвіту, що в сукупності з іншими літерами створює макросвіт слова та мови.

Якщо в XVII – XVIII ст. абеткові твори були різновидом “елітарних” версифікаційних вправ, які вимагали від поета чималої віртуозності у володінні словом, то згодом вони отримали споріднену функцію – дидактичну, навчальну, пізнавальну. Тому вони посіли гідне місце в літературі для дітей.

Науковці приділяють значну увагу співвідношенню форми та змісту літер у навчанні дітей грамоти. Так, за спостереженням О.Ніколенко, прототипом знаменитого сонета А.Рембо “Голосівки” став “барвистий буквар, за яким він учився читати” [10; 102]. Якщо в запам’ятовуванні літер багато важить їхній колір, що підтверджується даними психологічних досліджень, то закономірною є дидактична парадигма “літера – колір + звук + форма + слово + символ...”.

Так, абеткові вірші сприяють проявленню внутрішньої форми слова, таємної сутності літери та звуку. Традиції візуального віршування, вкорінені в поетичних експериментах українського бароко, творчо переосмислюються новітніми авторами в дидактичному, мнемотехнічному, а разом з тим – і розважальному ключі [8; 179].

От, наприклад, відомий “Алфавіт віршами” Олександра Олеся:

*Айстра квітне у саду,
Аер в лузі я знайду...
Явір гнеться над водою,
Ятір сохне під вербою.*

Архетипність звука та його кольору підкреслюється в ліриці І.Малковича, який у верлібровому “Напучуванні сільського вчителя” обіграє кольористичні значення літер, характерних лише для української абетки:

*... ти, дитино,
покликана захищати своїми долоньками
крихітну свічечку букви “ї”,
а також,
витягнувшись на пальчиках,
оберігати місячний серпик
букви “є”,
що зрізаний з неба
разом із ниточкою.
Бо кажуть, дитино,*

Що наша мова – солов'їна... [5; 620].

У будь-якому разі дидактична та естетична мета цих віршів – не лише формувати й закріплювати в дітей знання алфавіту, а й розвивати пам'ять, асоціативне мислення.

Принципи алфавітного віршування вдало реалізуються у творах канонічних форм. Наприклад, візьмімо сонет “Г” Б.-І.Антонича зі збірки “Привітання життя”. Таємниця цієї поезії – не лише у звуковому інструментуванні. Тут в одному звуці – не окрема барва, а ціла градація кольористичних метафор: дощ, небо, виноград, водоспад, водограй – синє; зорі, пшениця, коні, степ, ватра – жовте; сад, гай, ліс, пасовисько – зелене [9; 51].

“Г” – це, власне, перший твір, у якому Антонич, подібно до барокового митця, робить спробу заглибитися в сутність графічного та звукового синтезу в літері, у кольорове вираження голосного звука. Концентричне коло Антоничевого вірша, яке виходить зі звука “і”, заповнюють і кольори, а переважно – їх приховані метафори, розташовані напрочуд симетрично: *жовте-синє-жовте-жовте-синє-жовте* (катрен 1); *зелене-синє-зелене-зелене-синє-зелене* (катрен 2); *жовте-зелене-жовте-жовте-зелене-жовте* (терцети).

Для Б.-І.Антонича звук “і” – не лише звук (солов'їні пісні, “немов фонема “Г”), а й слово – сполучник. У цьому сенсі ліричний стрій поезії українського митця знову-таки подібний до барокового, однак тут ідеться вже про каталог: “І вітер... і дощ... і злотий усміх зір... і долі спів” тощо. Водночас він межує й зі стилем викладу біблійної Книги Буття, визначаючи, таким чином, шляхи творення поетичного світу з літер та звуків:

І гарний світ удень і серед ночі,

І найгарніший, як лиш зімкнеш очі [1; 63].

Домінантою збірки “Тринадцять алогій” Ігоря Калинця стає індивідуально-авторська концепція культури, яка, сполучуючи в одне ціле образи свят, квітів, звуків, чисел, місяців, зодіакальних знаків, каменів тощо, витворює так звану “нову мову”. І, звичайно, виявом цьому став 12-частинний цикл “Мій азбуковник” – за висловом М.Ільницького, “духовна генеалогія визволення з-під тягаря приголосних... скандинавського імені (Ingward – Ігор. – Н.Н.), а відтак і варязького войовничого духу”. “Азбуковник” – притаманний не лише бароко, а й давнішій слов'янській культурі симбіоз “зображення, напису й підпису” [5; 23].

Візьмімо, наприклад, мініатюру “К” – заголовну літеру слова “культура”:

я знаю

ти зламаний промінь

об промінь спрагнений висоти

тепер його персти

вказують мені водночас

і небо і землю...

а насправді

ти глухий проривний постріл... [3; 416].

Створюються кілька символічних рівнів образу літери К: візуальний “зламаний промінь” викликає асоціацію з фізичним процесом заломлювання; “персти”, які “вказують водночас і небо і землю”; “глухий проривний постріл” – фонетична характеристика звуку К; “клешня долі” – ще одна візуальна асоціація, натяк на дату народження поета – сузір'я Рака (липень 1939 р.).

Як у барокових *carmina alphabetica*, так і в “Азбуковнику” Калинця наявні символічні знамення слів, виражених заявленими у заголовках літерами: О – “веселкова” земна куля; Р – радість, офіра, “Христова літера”; А – “прозорА піраміда”, стрілчастий храм; Л – “лагідний злам життя” (“м'який” звук і “гостра” літера); Б – “беззвучна надія”, яка “важко дається чужомовцю”, а відтак – вияв автохтонності мови.

“Відповідності” між літерою, її архетипним наповненням в оригінальний спосіб – компонуванням у паліндромні рядки – знаходить А.Мойсієнко:

Моди данина... Дивом

Нотую у тон:

О – соло, гождо-голосо.

Е – Лель, леле.

А –

Вада, гадав...

У – гуд у дугу.

И – бурану наруби.

І – лети, Боже, меж обителі...

У нурт – струну

Мови, де дивом –

І леза на зелі [7; 208].

Дзеркальна симетрія слова та словесного ряду у паліндромі, її майже математичний вираз (не лише у буквах, а й у цифрах, а сьогодні – також у комп'ютерних та інших символах) породжує естетику літературної гри на взірць “Три в бісер” Германа Гессе [11; 5].

Багатогранність поетичного осягнення світу через звернення до образів літери та звуку отримала оригінальний вираз у збірці “Перед лицем Слова” сучасного митця Омеляна Лупула, яка є взірцем рецепції на українському ґрунті японської поезії танка. Тут лаконізм і сугестивність, притаманні класичній танка, перебувають у стані симбіозу з прадавніми українськими символічними образами, і в цьому реалізується, за висловом К.Бальмонта, “сьоме, духовне чуття поезії”.

Звернімося до циклу “Вітражі”. Вже сам собою заголовок дозволяє припустити, що йдеться про культурне явище, яке, будучи освітленим сонцем із різних боків, постійно міняє відтінок, при цьому лишаючись незмінним у кольорі. “Вітражі” О.Лупула – це алфавітні танка, де кожне слово розпочинається з однієї й тієї самої літери:

1. *Блукаю-броджу*

Безмежжям Буковини –

Божа благодать:

Бурлять бурхливі барви,

Багряно-барвінкові [4; 20].

2. *Квітець кучером*

Кругом квітів крутиться –

Каламбурами

Колобродить, колише

Кожну. Квітує квітець [4; 24].

3. *Тремтить-трепече*

Турботливо-тендітна

Троянда тиші:

– Ти таке таємниче,

Третє тисячоліття... [4; 31].

Попри певну поетичну заданість як у строфіці (5 рядків та 31 склад), так і в абетковій організації вірша, визнаємо: незмінною лишається щирість, органічність ліричного світовідчуття, все те, що становить підтекст поезії, поза яким її неможливо зрозуміти, – і що водночас подає в мікрокосмосі слова (й навіть літери) цілісний макрокосмос довкілля.

У танка О.Лупула наявні символічні знамення слів, виражених першими рядками кожного зразка: літера Б викликає ті самі асоціації з Богом та Божою благодаттю, літера К – метафора колообігу, в якому перебувають квіти, квітець, колиска тощо; літера Т – флористична метафора троянди, яка через тишу та трепет вивершується у хронотопі третього тисячоліття.

Узагальнюючи, наголосимо:

Алфавітна поезія для кожного її автора – філігранна поетична школа. Створюючи вірш на засадах поєднання літер абетки або їх подібності до предметів і явищ довкілля, поети тим самим стверджують неподільність зовнішнього та внутрішнього, слова мовленого та слова мисленого.

Будучи різновидом зорового віршування, *carmina alphabetica* приховують вагомий пласт природних і культурологічних образів, які на стадії створення поезії постають у бароковій символічній тріаді “зображення, напису та підпису”, іншими словами – Речі, Слова та Вірша.

Крім виразно дидактичного, навчального впливу на читача, абеткова поезія, розвиваючи образ літери, вводячи його у стан художньої градації, є чинником, завдяки якому людина – як автор, так і реципієнт – намагаються осягнути світ та своє місце в ньому.

ЛІТЕРАТУРА

1. Антонич Б.-І. Велика гармонія. – К.: Веселка, 2003. – 350 с.
2. Величковський Іван. Повне зібрання творів. Дзигар цілий і напівдзигарик. – К.: Либідь, 2004. – 192 с.
3. Калинець І. Слово триваюче. – Харків: Фоліо, 1997. – 542 с.
4. Лупул О. Перед лицем Слова: Танка. – Чернівці: Рута, 2001. – 48 с.
5. Макаров А.Л. Світло українського бароко. – К.: Мистецтво, 1994. – 288 с.
6. Малкович І. Напучування сільського вчителя // Українське слово: Хрестоматія української літератури та літературної критики ХХ ст.: У 4-х кн. – Кн.4. – К.: Рось, 1995. – 704 с.
7. Мойсієнко А.К. Вибране. – К.: Фенікс, 2006. – 528 с.
8. Науменко Н.В. Мотиви мови та мовлення в українській дитячій літературі // 36. наук. праць НДІ українознавства МОН України. – Т.5. – К.: ПЦ “Фоліант”, 2005. – С. 175-185.
9. Науменко Н.В. Райдуга звуків і почуттів // Дивослово. – 2005. – №3. – С. 49-52.
10. Ніколенко О.М. Поети французького символізму: Бодлер. Рембо. Малларме. – Х.: Ранок, 2003. – 144 с.
11. Решетняк Л.В. Вопросы теории и истории европейского палиндрома. – Донецк: Изд-во Донецкой гос. консерватории, 1996. – 35 с.
12. Сорока М. Зорова поезія в українській літературі XVII – XVIII століть: Автореф. дис. ... канд. філол. наук (10.01.01 – українська література) / Київський національний університет імені Т.Шевченка. – К., 1995. – 24 с.
13. Степанишин Б.І. Давня українська література в школі. – К.: Либідь, 2000. – 432 с.
14. Енциклопедія символів. – Х.: Торсинг, 2002. – 592 с.

Naumenko, Natalia

AROUND THE LETTERS AND THEIR SYMBOLISM: ALPHABETICAL VERSE IN MODERN UKRAINIAN POETRY

SUMMARY

The article gives an analysis of the origin and the development of alphabetical poetry in contemporary Ukrainian literature. There is asserted that alphabetical poetry as a kind of visual versification has its traditions in Baroque culture, for which the creation of new picture of the world and man's aspiration towards self-cognition were peculiar. Just these factors conditioned not only didactic, but also archetypal essence of Ukrainian alphabetical poetry that is presented by names of Oleksandr Oles', Bohdan-Ihor Antonych, Ivan Malkovych, Omelian Lupul, and others.